

Стародуб Тетяна
Національний інститут проблем
міжнародної безпеки при РНБО України.

ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

© Стародуб Т., 2003

Висвітлюється питання становлення нової регіональної ідентичності країн Центральної Європи (1989 – 2000). Аналізуються теоретичні розробки, що присвячені дослідженню категорій “Центральна Європа”, “Нова регіональна ідентичність країн Центральної Європи” та вивченню процесів становлення й розвитку нової регіональної ідентичності країн Центральної Європи в контексті демократичних перетворень 1989-1991 рр. та політичних процесів 1989-2000 рр.

The problem of information of Central-European countries new regional identity (1989-2000) is covered in the article. Author is caring out analysis of existent theoretical elaborations, which are devoted to research of categories “Central-European” and “New regional identity of Central-European countries” and study of the making and development of Central-European countries new regional identity in the context of democratic transformations (1989 – 1991) and political processes (1989 – 2000).

Дослідження присвячено розглядові різних аспектів проблеми становлення та зміщення нової регіональної ідентичності центральноєвропейських країн. У чому її актуальність та наукове значення? Питання, пов’язані із нез’ясованістю ще багатьох аспектів, на які поки що немає відповідей. Саме відсутність ґрунтовних досліджень з теми й чіткого категоріяльного апарату, викликають у досить широкого кола читачів інтерес до замислення над процесами, що відбувалися протягом останнього десятиріччя в регіоні Центральної Європи. Тема ця ніколи не втратить своєї популярності саме через наявність багатьох нерозкритих аспектів.

Вивчення нової регіональної ідентичності Центральної Європи – справа порівняно нова, оскільки в тамтешніх країнах наукова та політична громадськість стала зосереджувати увагу лише після революційних перетворень 1989-1991 рр. Певною мірою це продиктовано почуттям, історичної неповноцінності, що характерна в явній чи неявній формі тамтешнім мешканцям, які порівнюють становище в ньому не з Росією або якою-небудь іншою державою східніше від власних кордонів, а – з благополучною частиною Західного континенту. В інтерв’ю від 1 серпня 1994 р. польський міністр закордонних справ А.Олеховський висловив це почуття так: “Ніхто не каже, що це приємний регіон. Я теж би надав перевагу народитися в Швейцарії. Це регіон з дуже малими традиціями співробітництва та дружби або симпатії одного до іншого. Тут справи вершилися через завоювання, битви. Але що поробиш? Можна тільки з терпінням будувати програми регіонального співробітництва та знаходити проекти, які наводять мости. Тільки так можна змінити становище” [1, с.3]. Розробка питання нової регіональної ідентичності в різних аспектах лежить, зрозуміло, в руслі такого роду намірів.

Потрібно зазначити: процеси посткомуністичної внутрішньорегіональної ідентифікації центральноєвропейських країн ще не набрали сили, не закріпились, отже, дослідження цієї проблеми – лише одна з перших спроб, початкових кроків на шляху до усвідомлення зазначених процесів. Спираючись на конкретний матеріал, ми спробуємо виявити тенденцію до нової ідентифікації та обґрунтувати, що народи цього регіону та частина національних лідерів, котрі виражають їх волю, вимушені враховувати цю тенденцію у внутрішній та особливо в зовнішній політиці.

Академічна наука почала дослідження теми ще в 1997 р. у часописі “Славяноведение”, відкривши рубрику “До десятиріччя східноєвропейських революцій”, в межах якої опубліковано десять статей, які розглядають найрізноманітніші сторони проблеми. Сюди ж потрібно віднести й збірник “Революції 1989 р. в країнах Центральної (Східної) Європи: погляд через десятиріччя,” підготовлений за матеріалами міжнародної конференції на аналогічну тему (Москва, 20-21 квітня 1999 р.). До нього ввійшли 18 матеріалів російських та зарубіжних дослідників, і там розглядаються загальнотеоретичні аспекти обраної теми: від виокремлення актуальних проблем вивчення цієї теми, в тому числі дискусійних, через аналіз революцій 1989 р. в ракурсі загальної ерозії в регіоні “реального соціалізму”, а також змін в масовій свідомості східноєвропейців, включаючи вплив опозиційних владі комуністів настроїв та поглядів, та, нарешті, до розгляду співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів як історичних передумов та конкретних причин політико-державної ломки кінця 80-х – початку 90-х років, особливо фактору радянського впливу [див.: 2]. 11 із 18-ти статей мають

країнознавче спрямування, тобто присвячені розглядові подій 80-х років в окремо взятих тодішніх соціалістичних державах. Автори подали чимало нового маловідомого матеріалу. Виокремлення чітко мотивується тим, що вивчення решти країн є темою інших наукових досліджень.

У стислому вигляді такі матеріали є, починаючи із 1999 року. Можна виділити статтю Елли Задорожнюк “Революції 1989 р. та процеси становлення нової регіональної ідентичності Центральної Європи”, в якій знаходимо відповіді на питання подібного роду: що ж слугувало початком процесу формування нової регіональної ідентичності; як змінювались кількісні параметри країн, що належать до регіону Центральної Європи; яке місце зіграла саме реальна політика в становленні нової регіональної ідентичності, та чи вона стала справді початковим поштовхом для зародження останньої; як вплинула нова регіональна ідентичність на зовнішньополітичний вибір країн регіону, коли саме відбулась зміна регіональної ідентичності з східноєвропейської на центрально-європейську; які хронологічні рамки революційних політичних перетворень та становлення нової регіональної ідентичності; за якими параметрами можна характеризувати центральноєвропейський регіон; що представляє собою якісно інше, нове (порівняно з періодом до 1989 р.) утворення. Елла Задорожнюк використовувала при написанні своєї статті документи архіву Горбачева-Фонда [див.: 3].

Деякі автори присвятили свої статті окремим країнам регіону – Чехословаччині, Угорщині, Польщі (Вілем Пречан “Чехословаччина на шляху до демократичної революції”, Бела Желіцкі “Загальна ерозія “реального соціалізму” та Угорщина кінця 80-х років: передумови та причини революційної ломки”, Ольга Майорова “Польща 80-х років: пошук шляху до компромісу”, Лариса Ликошина “Специфіка стану суспільної свідомості та революція 1989 р. в Польщі”, Ніколай Бухарін “Внутрішні фактори польської революції 1989 р.”) [див.: 2].

Серед зарубіжних літературних джерел є невелика кількість публікацій. Найбільш ґрунтовною працею є “The international politics of East Central Europe” (автор – Adrian Hyde-Price). Тут розглядаються питання, які дають змогу читачеві збагнути, що ми розуміємо під визначенням “Центральна Європа”, простежити еволюцію становлення центральноєвропейської регіональної ідентичності та процес зародження нової ідентичності центральноєвропейських країн, дослідити основні етапи розвитку регіонального співробітництва, визначити основні специфічні особливості євро регіонів в Центральній Європі [5, с. 11].

Метою є виявити тенденцію до нової внутрішньорегіональної ідентифікації та показати, що народи центральноєвропейського регіону й частина національних лідерів, що виражають їх волю, вимушені враховувати цю тенденцію у внутрішній та особливо в зовнішній політиці, зокрема в галузі безпеки.

Завданням дослідження є: проаналізувати теоретичні розробки, присвячені вивченню процесів встановлення та розвитку нової центральноєвропейської регіональної ідентичності; систематизувати вже наявні матеріали щодо визначення термінів: “Центральна Європа” та “Центральноєвропейська регіональна ідентичність”; розкрити проблему становлення нової центральноєвропейської регіональної ідентичності в контексті демократичних перетворень 1989-1991 рр.; дослідити процеси становлення нової центральноєвропейської регіональної ідентичності, враховуючи політичні процеси, що відбувались протягом 1989-2000 рр.

Виклад матеріалу. Сучасні політичні процеси в країнах Європи та усього світу характеризуються зростанням значущості регіонального фактора. Існує декілька підходів до визначення термін “Центральна Європа”. Наприклад, автори зі збірника “Проблеми нової регіональної ідентичності центральноєвропейських країн”, вважають: термін “Центральна Європа” потрібно розглядати більш як геополітичне поняття ніж історико-географічне, що включає в себе держави від Балтики до Адріатики та вказує на їх спільну історичну долю та спільність перспективи.

Б.О. Парахонський, враховуючи спільне історичне минуле і сучасний геополітичний стан, вважає, що під Центральною Європою потрібно розуміти групу країн, котрі знаходяться всередині Європи – між Німеччиною та Російською Федерацією, між Балтикою і Балканськими державами, тобто Польщу, Україну, Білорусь, країни Балтії, Угорщину, Чехію, Словаччину, Румунію, Молдову.

Автори збірника “Революції 1989 р. ...”, вважають, що під Центральною Європою слід розуміти пояс із 12-ти держав між Балтикою та Адріатикою (Албанія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Угорщина, Македонія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чехія та Союзна Республіка Югославія), що раніше складала регіон Центральної та Південно-Східної Європи, тобто ту частину континенту, яка знаходилась під керівництвом комуністів та мала назву “соціалістичний табір”, країни “реального соціалізму”, їх “співдружність”, тощо [див.: 2].

Співробітники неурядової організації “IREX” вважають, що в контексті поділу між Сходом та Заходом особливе місце займає група країн, які розташовані між Німеччиною та Росією, найбільшою з яких є Польща. Їх визначення “Центральна Європа має насамперед означати середнє розташування цих держав відносно Західної

або Східної Європи. Виокремити такий регіон було просто необхідно для того щоб відрізнити ці держави від положень концепції Центральної Європи, яку в 1915 р. написав Фрідріх Науманн, та виключити з цієї групи Німеччину. Під час комуністичної епохи поняття “Центральна Європа” стало оборонним інструментом для підтримки тотального контролю над країнами, а після 1989 р. воно стало основою для співробітництва в межах різних інтеграційних структур – таких, як Зона вільної торгівлі в Європі або Центральноєвропейська ініціатива”. Слід, однак, відзначити, що для всіх країн, які ідентифікують себе з країнами Центральної Європи, належність до європейської традиції мала основне значення. Насамперед мова йшла про відмежування від Східної Європи, під якою розуміли групу країн, що залежать від Росії, відстають в економічному та цивілізаційному плані, та іноді, про відокремлення країн Центральної Європи від Балканських держав та негативних кліше, які пов’язані з цим регіоном. Після розпаду біполярної системи поняття “Центральна Європа”, яке має історичні та психологічні корені, більш не є засобом для відображення геополітичних реалій, а радше інструментом для опису перехідної політичної ситуації або ж – чисто географічним поняттям.

У літературі нерідко трапляється ототожнення понять “Центральна Європа” та “Середня Європа”. Так, Левяш І.Я. вважає, що Середня Європа, тобто Центральна, – це країни, що розташовані між Німеччиною та Росією. На думку Левяша найбільш суттєвим є водорозділ між західноєвропейською, особливо вестернізованою за атлантичною моделлю, цивілізацією та культурою, з одного боку, та загальнослов’янською моделлю – з іншого. Такий водорозділ не передбачає фатальної ворожості цих двох “осьових” моделей, але й виключає їх дифузю. Територію цього водорозділу займають країни Середньої Європи, які, будуючи свою власну регіональну ідентичність, вимагають у країн Східної Європи демократичного вибору та відмови від ідеї панславізму, втілення якої було б шовіністичним кроком щодо неслов’янських народів Середньої Європи. Але з іншого боку країни Середньої Європи мають зважати на інтереси країн Східної Європи, щоб не залишитись в політичній та економічній ізоляції [4, с.62].

На особисту думку А.І.Стативки, керівника відділу “Центральна Європа” III Територіального Управління МЗС України, в теоретичній площині до регіону Центральної Європи можна віднести 12 країн, але на практиці – ні. Він має на увазі те, що в літературі справді під Центральноєвропейським регіоном розуміють усі 12 країн, але виходячи із чинної структури МЗС України, Відділ країн Центральної Європи III Територіального управління займається питаннями співробітництва тільки з країнами Вишеградської групи. Отже, практично під Центральноєвропейським регіоном розглядаються лише чотири країни – Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина. Потрібно зазначити: така думка А.І.Стативки не є офіційною позицією МЗС України.

У зарубіжній літературі теж існує багато підходів щодо визначення цього терміна [див.: 6]. Так одна група дослідників вважає, що “Центральна Європа” є ні географічним, ні політичним поняттям. Протягом післявоєнного періоду регіон ототожнювали з державами “Варшавського Пакту”, але на той час поняття “Центральна Європа” було політичним визначенням, яке не відповідало географічним реаліям. Після закінчення холодної війни під цим терміном малися на увазі усі країни, що знаходяться між Німеччиною та Росією, та землі, що розташовані між Балтійським, Чорним, Адріатичним та Егейським морем. Визначення, таким чином, є широким, бо охоплює усі складні процеси змін в межах радянського блоку. Тому Центральна Європа зазвичай ідентифікується тільки з чотирма країнами – Польщею, Угорщиною, Чехією та Словаччиною. Цей термін чітко визначає спільну регіональну ідентичність, яка відрізняє їх від багатьох сусідів: від західних центральних європейських держав (Німеччини та Австрії) від держав пострадянського простору, що розташовані на сході Європи (Росії, України, Білорусі та балтійських республіки) та від країн Південно-Східної Європи й Балкан (таких як Румунія, Болгарія, Словенія, Сербія, Хорватія, Албанія та Греція). Нові демократії Центральної Європи, без сумніву, мають ті ж самі проблеми що й інші посткомуністичні країни. Але вони формують окрему групу, для котрої характерні її унікальна культура та історія, її відносно успішні економічні та політичні реформи, особливо їх тісні стосунки з Заходом та ступінь регіональної співпраці в рамках Вишеградської групи.

Розуміючи усю складність, знайти певний компроміс у визначенні вищезазначеного терміну, я намагалася наблизити своє дослідження до практичного виміру та відійти від поглядів вчених, які адаптувати ідеї та реалії минулого до сьогодення. Тому розглядаються лише чотири країни – Угорщина, Польща, Чехія та Словаччина. Саме в межах цих чотирьох країн виявлено тенденцію до формування нової внутрішньо-регіональної ідентифікації.

Питання центральноєвропейської ідентичності виникло тільки після революцій 1948 року, коли ідентичність почала трансформуватись з однієї площини в іншу, саме тоді такі параметри, як спільне походження, культура, спільна мова, змінювались на параметр спільного ґрунту [6, с.24].

Історичний розвиток центральноєвропейської регіональної ідентичності мав неабиякий вплив на здійснення зовнішньої політики держав регіону. Поява регіональної ідентичності трактується як найважливіший культурний процес, який часто виступав проти зовнішнього політичного та культурного домінування. І хоча всі країни регіону в той чи інший історичний період зазнали зовнішнього тиску, період становлення та формування ідентичностей у кожній країні регіону – різний. Для Польщі та Угорщини характерне раннє становлення ідентичності, а для Чехії точкою відліку вважається середина XIX століття. На зміст регіональної ідентичності вплинуло не тільки зовнішнє домінування, а й – пережитки романтизму, які досить чітко виражені в концепції побудови ідеалізованої держави, характерної для політичних течій усіх країн регіону. Основою центральноєвропейської регіональної ідентичності є визначення своєї ідентифікації через відмову сприймати інших, тобто так званих “чужих”. Поняття “чужі” слід розглядати в різних площинах: культурній, расовій, політичній та економічній. Актуальність даного поняття збільшилась після розпаду СРСР, коли політична та культурна еліта намагалась винайти нове визначення регіональної ідентичності країн Центральної Європи в контексті сучасних трансформаційних процесів. Регіональна ідентичність країн Центральної Європи стала основною зброєю проти гегемонії СРСР.

Під центральноєвропейською регіональною ідентичністю слід розуміти рівень усвідомлення своєї приналежності до Центральноєвропейської спільноти народами та державами, що складають її, та наявності спільних цілей, до яких прагнуть народи та держави Центральноєвропейського регіону.

Що стосується часу становлення нової регіональної ідентичності, то тут відлік потрібно починати від 9-10 листопада 1989 р., коли була зруйнована Берлінська стіна (реальний факт зміни кордону Центральної Європи), а громадяни НДР почали в масовому порядку вихід в ФРН, а закінчувати – фактом злиття двох Німеччин 3 жовтня 1990 [див.: 3].

У теперішній момент і країни зокрема, і регіон загалом виявляють собою вже якісно інше, нове порівняно періодом до 1989 р. утворення, оскільки: у сфері економіки тут, враховуючи всі плюси і мінуси, в основному завершений перехід до ринкової економіки, в той же час в цілому в більшій мірі визначилась необхідність проведення активної соціальної політики в дусі соціал-демократичних програм; політичне життя країн регіону входить в загальноцивілізаційне русло і набуває ознак стабільності через почергову зміну влади політичних сил ліво- і правочентристської орієнтації; іншими словами, відбувається те, що можна назвати “благодійною рутинізацією” політичного процесу, зразки якої наочно переглядаються в країнах, розташованих далі на захід; у сфері ідеології сталася остаточна відмова від марксизму-ленінізму і визнання ведучої ролі комуністичної партії – до повернення цінностей як ліберально-демократичного і одночасно традиційного характеру; істотні процеси сталися і в культурному житті, також з орієнтацією одночасно на повернення до традицій і аналога лібералізму – модернізму; у сфері зовнішньої політики фактично здійснена переорієнтація на західні структури (НАТО, Європейський Союз і ін.), хоч признавалася необхідність балансу інтересів з сусідніми країнами регіону, а в найсміливіших проектах – і з країнами, розташованими східніше.

Таким чином, в сфері зовнішньої політики стався різкий поворот на захід, виявилось прагнення країн, що відділилися від Східної Європи, до західноєвропейської регіональної ідентичності, минаючи й ігноруючи свою власну, тобто центральноєвропейську. Але історія вже засвідчила, що одностороння орієнтація тільки на захід (в міжвоєнний період) привела до Мюнхена, а орієнтація тільки на схід (після 1945) також завершилася крахом. Є підстави передбачати: найправильнішою є орієнтація на самих себе, на розвиток самодостатності регіону – тобто зміцнення центральноєвропейської регіональної ідентичності.

При цьому потрібно підкреслити: перехідні процеси в країнах регіону мали і, видно, матимуть нелінійний характер. Це відбувається в сфері економіки – виникають труднощі внаслідок форсованого введення в дію ринкових важелів і спроб форсованого налагодження інтеграції з країнами Заходу; у сфері політики – у зв’язку з функціонуванням маятникоподібного механізму, що забезпечує поперемінний прихід до влади партій (то соціалістичної, то антисоціалістичної орієнтації); в духовному житті – експансія масової культури американського зразка завдає шкоди оригінальній місцевій культурі в кожній з країн регіону і спотворює, так би мовити, його “загальне обличчя”, що зберігає межі культурного розквіту Австро-Угорської імперії напередодні її розпаду [3].

На думку І.Я. Левяша, середньоєвропейські держави (тобто центрально-європейські) здатні сказати самостійне слово в будівництві Єдиної Європи, компенсуючи дефіцит своєї сили адекватними ініціативами та політичною волею. В оптимумі вони могли б проголосити та реалізувати активний нейтралітет, утримуючись від інтеграції в НАТО та інші регіональні структури. Отже, продовжуючи думку Левяша, країни Центральної Європи, спираючись на власні сили, могли б створити власні регіональні структури, які з часом стали б невід’ємною складовою системи загальноєвропейської безпеки. Левяш приходить до висновку: така радикальна ініціатива з боку країн Центральної Європи дозволить створити стабільну зону безпеки між

Східною та Західною Європою; сприятиме перетворенню НАТО в суто політичну організацію з тим, щоб послабились побоювання Росії. Це була б історична акція і засвідчила б існування колективного творчого потенціалу Центральної Європи, її здатності стати не тільки міцним “мостом” між Західною Європою та Східною Європою, а й самостійним ареалом стабільності та благополуччя центральноєвропейської цивілізації, її культури.

Однією з основних проблем, з якою зіштовхнулись країни Центральної Європи при побудові власної системи регіональної безпеки, є відсутність нової правлячої еліти, яка була б звільнена від партійних пут і чітко усвідомлювала б питання ідентифікації державних та національних інтересів, тобто дотримувалась такого твердження: державними можуть бути тільки національні інтереси безпеки та вільного розвитку кожного народу як цілого, а не його привілейованих груп. Для правлячої еліти країн Центральної Європи характерний провінційний синдром, переживання своєї периферійності та викликаного їм комплексу неповноцінності. На неї впливає установка “Захід нам допоможе”, агресивний радикалізм східноєвропейських політиків та екстремізм балканської еліти. Провінціалізм проявляється і у відсутності (у правлячої еліти країн Центральної Європи) досвіду інших держав. Співробітництво з ЄС та Росією вимагає осмислення та координації дій. Але важливо усвідомлювати: Центральна Європа – особливий регіон, з характерною для нього специфікою. Вони не є “близьким зарубіжжям” Заходу або Сходу, а самостійним регіональним утворенням, що здатне знаходити свої, нетривіальні рішення, творити щось нове, що стане цінністю для всієї Європи.

Отже, ідеальним вибором для країн Центральної Європи був би такий: Центральна Європа має перейти від необхідних регіональних заходів консолідації націй-держав до субконтинентального співтовариства та стати третьою силою загальноєвропейського масштабу, своєрідною “колективною великою державою”. Вперше в історії вона зможе самостійно обирати: якою і з ким їй бути. Але самостійність не означає самодостатності. Тому організованій центральноєвропейській спільноті доведеться зважати на інтереси країн Західної та Східної Європи [4, с.67].

“Залізна завіса”, що довгий час відділяла країни Центральної Європи від Європи Західної, дала в 80-ті роки минулого століття тріщини, а потім і зовсім звалилася на самій, здавалося б, дільниці, що захищається, породивши ілюзії про одноразове розв’язання проблеми регіональної ідентичності на нових основах. Але через 10 років виявляється, що труднощі не зникли, а лише набули нової форми. Не всі політики представляли міру складності проблем у зв’язку зі зміною регіональної ідентичності.

Висновки з цього дослідження такі. Під країнами Центральноєвропейського регіону доречно розглядати лише чотири – Угорщину, Польщу, Чехію та Словаччину. Саме в їх межах виявлено тенденцію до формування нової внутрішньорегіональної ідентифікації. Центральноєвропейська регіональна ідентичність – це рівень усвідомлення своєї приналежності до Центральноєвропейської спільноти народами та державами, що складають її при наявності спільних цілей. Щодо становлення нової регіональної ідентичності, то тут відлік потрібно починати від 9-10 листопада 1989 р. Політична еліта центральноєвропейських країн має враховувати тенденцію формування нової регіональної ідентичності при визначенні зовнішньо-політичних пріоритетів у галузі безпеки тамтешніх держав.

Перспективним подальшим дослідженням є ще не використаний потенціал загальноєвропейської ідеї. Можливо, його час наступить в недалекому майбутньому – незважаючи навіть на те, що таке майбутнє, потьмарене пожежею війни, однією з причин якої, на мій погляд, стала політика дуже поспішної зміни регіональної ідентичності в найбільш нестабільній частині Центральної Європи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проблемы новой региональной идентичности центральноевропейских стран (“Круглый стол”) // *Славяноведение*. – 1997. – № 3.
2. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие // *Международный исторический журнал*. – 2000. – № 7. http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/index.html
3. Задорожнюк Э. Революции 1989 г. и процессы становления новой региональной идентичности Центральной Европы (по архивным материалам) // *Международный исторический журнал*. – 2000. – № 7. http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/zadorozh/index.html
4. Левяш И. Средняя Европа: Структура и геополитический выбор // *Полис*, 1995. – № 1.
5. Hyde-Price Adrian “The international politics of East Central Europe”, Manchester and New York: Manchester University Press, 1996.
6. Prizel Ilya “National Identity and Foreign Policy” Cambridge University Press, UK, 1998.